

לו. כוס חמישית

ארבע כוסות

כידוע, מצווה לשתות בליל הסדר ארבע כוסות של יין. בגמרא מובא ששתיית ארבע כוסות ניתקנה כדרך חירות, אולם בכל כוס וכוס יש גם מצווה בפני עצמה:

רבינא אמר: ארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא. (פסחים קט, ב)

ואכן, נוסף על תפקידן המשותף של ארבע הכוסות, להעצים את תחושת החירות, יש לכל כוס תפקיד משלה: הכוס הראשונה היא כוס של קידוש, הכוס השנייה מלווה את אמירת ההגדה, כוס שלישית אנו מוזגים כדי לברך עליה ברכת המזון, והכוס הרביעית - "גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר". הרי שחז"ל תקנו לשתות ארבע כוסות, אולם אין אחת מהן זהה לחברתה?

טעמים נוספים למצנת שתיית ארבע כוסות מובאים בתלמוד הירושלמי:

מניין לארבעה כוסות? רבי יוחנן בשם רבי בנייה - כנגד ארבע גאולות: "לְכֹן אָמַר לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי ה', וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם וּגו' וְהִצַּלְתִּי... וְנִצַּחְתִּי... וְלִקַּחְתִּי". רבי יהושע בן לוי אמר - כנגד ארבע כוסות של פרעה: "וְכֹס פְּרִיעָה בְּיָדִי, וְאֶקַּח אֶת הָעֶנְבִים וְאֶשְׁחַט אֹתָם אֶל כּוֹס פְּרִיעָה וְאֶתֵּן אֶת הַכּוֹס עַל כַּף פְּרִיעָה... וְנִתְּתָ כּוֹס פְּרִיעָה בְּיָדוֹ" וגו'. רבי לוי אמר: כנגד ארבע מלכיות. ורבנן אמרי: כנגד ארבעה כוסות של פורענות שהקב"ה עתיד להשקות את אומות העולם. (י, א)

ארבע הכוסות נועדו אפוא להוסיף שמחה, וכן הן מזכירות את ארבע לשונות הגאולה, את ארבע הכוסות של שר המשקים, את ארבע המלכויות ואת ארבע כוסות הפורענות שישקה הקב"ה את הגויים. בנוסף, טעם נוסף מופיע בדברי המגיד משנה (חנוכה ד, יב) שארבע הכוסות ניתקנו גם משום "פרסומי ניסא" - כדי לפרסם את נס היציאה ממצרים לעיני כול.

1. גרסה נוספת לפרק זה עם שינויים קלים ניתן למצוא בספר 'באר מרים, פסח', עמודים 168-172.
2. ייתכן גם ששתיית ארבע כוסות נהגה בעבר בסעודות חשובות. מהתוספתא (ברכות ד, ח) עולה שבסעודות חשובות נוהגים היו למזוג כוסות יין לפני הסעודה, מייד לאחר תחילתה, לאחר סיום הסעודה ולברכת המזון. כיוון שבליל הסדר אנו נוהגים כבני מלכים וכבני חורין, תיקנו חז"ל לערוך את הסעודה כסעודה חשובה, ששותים בה ארבע כוסות, אחת בכל חלק משמעותי של הסעודה.

כוס חמישית!?

ת"ר: רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל הגדול, ויש אומרים ה' רועי לא אחסר. (פסחים ק"ח, א)

הגמרא שצוטטה בשורה הקודמת הינה לפי גרסת רש"י ורשב"ם. אך ברי"ף (כו, ב) מובאת גרסה שונה: "ת"ר חמישי גומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון". בעקבות גרסת הרי"ף פסק הרמב"ם:

...יש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול מהודו לה' כי טוב עד על נהרות בבל. וכוס זה אינו חובה כמו ארבע כוסות. (הלכות חמץ ומצה ת, י)

הרמב"ם קובע כי כוס זו אינה חובה אך ראוי לנהוג בדרך זו. אם כן, ראינו כי יש מחלוקת ראשונים בנוגע לקיום כוס חמישית, והיא נובעת מגרסאות שונות בסוגיית גמרא.

מחלוקת הראשונים הינה עדות למחלוקת קדומה יותר מימי הגאונים. באוצר הגאונים על מסכת פסחים מובאת גרסה מקבילה לגרסת הרי"ף בשם רבינו חננאל, וכן מובאת שיטת רב שר שלום: "...מכאן למדנו ארבע כוסות חובה, חמישית רשות". לשון זו שונה במקצת מדברי הרמב"ם שאומר שראוי לכל אדם לעשות זאת, אך הדבר הוא רשות בלבד.

הרב לוין מסביר (שם הערה ב') כי במקור המחלוקת הייתה בין ישיבות סורא ופומבדיתא. ואכן אם נעקוב אחר שיטות הגאונים כפי שהן מופיעות במקורות השונים, ניתן להצביע על כך שמקור המחלוקת בין השיטות בחלוקה בין הישיבות:

- כשיטת הרי"ף סוברים - רב עמרם גאון, רס"ג, רב משה, רב כהן צדק³ ורב שר שלום גאון. מקורם של גאונים אלו בישיבת סורא.

- כשיטת רש"י ורשב"ם: רב האי גאון (מובא בטור ובאוצר הגאונים) ורב אחאי גאון (שאילתא עה), והם גאוני פומבדיתא.

ראינו לעיל טעמים רבים לשתיית ארבע הכוסות. מהו הטעם לשתיית הכוס החמישית? בפירוש ירושלמי כפשוטו (של ר"ש ליברמן) מובאת גרסה שונה שמקורה בדברי הראב"ד, אשר המשיכה את דברי הירושלמי:

ור' טרפון היה מביא כוס חמישית כנגד והבאתי.⁴

ב'ירושלמי כפשוטו' מסביר שכגרסה זו היה מנהג ארץ ישראל להביא כוס חמישית. אם כן, יתכן ומחלוקת הישיבות בבבל נבעה ממחלוקת בין ארץ ישראל ובבל. הטעם המקובל הינו שכוס זו היא כנגד הלשון החמישית של הגאולה - "וְהִבְאֵתִי", שהרי אם נעיין בכתובים, נגלה שאין בהם ארבע לשונות של גאולה בלבד אלא חמש:

3. גאונים אלו מובאים בבה"ג הוצאת הילדסימר.

4. עיין בפירוש עלי תמר על הירושלמי שמסתייג מגרסה זו. אולם גם הוא מביא שהיה זה מנהג אי"י (בהתייחסו למהר"ל).

לְכֹן אָמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל - אֲנִי ה', וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלוֹת מִצְרַיִם וְהִצַּלְתִּי אֶתְכֶם מֵעַבְדֵיכֶם, וְגֵאלְתִּי אֶתְכֶם בְּזָרוּעַ נְטוּיָה וּבְשִׁפְטִים גְּדֹלִים. וְלִקְחֹתִי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהִיִּיתִי לְכֶם לֵאלֹהִים, וַיִּדְעֶתֶם כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם הַמוֹצִיא אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלוֹת מִצְרַיִם. וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁאַתִּי אֶת יָדִי לְתֵת אֹתָהּ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב, וְנָתַתִּי אֹתָהּ לְכֶם מוֹרְשָׁה, אֲנִי ה'.

(שמות ו, ו-ח)

חייבים עוד אחד?

בדברי הראשונים אנו מוצאים מספר שיטות בנוגע לחיוב כוס החמישית⁵:

א. אין כלל חיוב ועניין בכוס חמישית - כשיטה זו סוברים הראשונים שלא הזכירו כלל את קיום הכוס החמישית (כדוגמת הרשב"ם; רש"י והרז"ה)⁶.

ב. מי שתאב או רעב ישתה כוס חמישית - שיטה זו רואה אפשרות בשתיית כוס חמישית, אך אינה רואה בכך עניין מיוחד אלא רק אפשרות אם יש בכך צורך חיצוני (ר' יוסף טוב עלם המובא ברא"ש; מרדכי; ספר האורה חלק ב, מו; סמ"ג עשה מ"א (בשם רש"י ור' יוסף טוב עלם); במחזור ויטרי מובא שחולה ישתה כוס חמישית).

ג. כוס חמישית רשות - רוב הגאונים סוברים כך לאור ההבנה שר' טרפון אומר את דבריו בתורת רשות (כך מובא בדברי הרא"ש; בה"ג הוצאת הילדסיימר; ריצ"ג; טור; ספר האורה חלק א, פט; חינוך; כל-בו; אבודרהם; מהרי"ל ובשו"ת מהרש"ל).

ד. ארבע כוסות - חובה, חמישי - מצוה מן המובחר (ר"ן; רמב"ם; ראב"ד והרמב"ן במלחמות). הנצי"ב במרומי שדה כותב שכוס חמישית אינה חובה אלא מצוה, וכעין זה כותב בפירוש 'עלי תמר' על הירושלמי שמי שנוהג כך תבוא עליו הברכה.

ה. כוס של אליהו- המהר"ל (פירושו להגדה מעמוד קעד) כותב שכוס חמישית היא כוסו של אליהו, כאשר הבעל בית שותה אותו לבדו. עיקרון דומה מביא הנצי"ב ב'מרומי שדה', האומר שכוס חמישית בימינו הינה כוס של אליהו הנביא.

כפי שניתן לראות, אפשר לסווג בצורה גסה ולקבוע כי מחלוקת ישיבות הגאונים המשיכה למחלוקת בין חכמי אשכנז וחכמי ספרד. בהרבה ספרי פסיקה אשכנזים אין כלל אזכור לכוס החמישית, ומיעוטם מזכירים שכוס חמישית רשות. לעומתם, חכמי ספרד סוברים שכוס חמישית הינה רשות ולחלקם אף מצווה מן המובחר.

5. הרבה משיטות הגאונים מובאות בטור ובבית יוסף (או"ח סימן תפ"א).

6. דברי הרשב"ם מובאים בטור ושיטת רש"י משתמעת כן לאור גרסתו בגמרא ודבריו בשו"ת רש"י וספר האורה חלק ב, מ"ז. הרז"ה אמנם גורס בגמרא כדברי הרי"ף לגבי כוס חמישי, אך אינו פוסק זו להלכה. הרז"ה מסביר כי ר' טרפון חולק על תנא קמא וסובר שכוס חמישי חובה. אמנם שאר הראשונים שגורסים כך מסבירים שדברי ר' טרפון רשות, ולכן פוסקים כמוהו להלכה. כמו כן בגאונים משמע שזו שיטת רב האי ורב אחאי ובה"ג הוצאת מכון ירושלים. וכן משמע באחרונים שזו שיטת השו"ע, חיי אדם ומשנה ברורה, כאשר הם אינם מזכירים דין זה.

בעל 'עלי תמר' מדגיש שנוסחים שונים שהגיעו מבבל השתמשו בצורה חזקה ברחבי הגלות, וזה גרם לשינויים הרבים בין הקהילות. כך לדוגמה אנו מוצאים שתי שיטות הפוכות לדעת 'בעל הלכות גדולות'. נמצאים בידינו שני ספרים שונים הנקראים ספר 'הלכות גדולות' - נוסח אחד היה לפני חכמי אשכנז (הוצאת מכון ירושלים), ונוסח אחר היה מצוי לפני הרי"ף (הוצאת הילדסיימר)⁷. דברינו לעיל מתאימים לנוסחים אלו: בבה"ג הוצאת מכון ירושלים לא מוזכר עניין כוס חמישית, ואילו בבה"ג הוצאת הילדסיימר מצאנו אזכור לכוס חמישית.

נראה כי בתקופת הראשונים רוב הפוסקים הכירו בקיום כוס זו, ופסקו שאפשר ואולי אף רצוי לשתות כוס חמישית. אולם בימינו מנהג זה אינו רווח בקרב העם. כך לדוגמה, הטור מציג את מנהג אנשי דורו - "העולם נהגו לעשותו רשות", משמע שמנהג זה היה רווח ומוכר בדורו. בניגוד לכך אנו מוצאים את תיאור 'ערוך השולחן':

מיהו אנו לא ידעין מזה, ולא ידעין רק מארבע כוסות... אך מימינו לא שמענו וראינו נוהגים כן.

בקהילות תימן נראה שמנהג זה נשמר באדיקות, כפי שכותב הרב יוסף קאפח:

ומימי לא חסרתי כוס חמישי, וכך היה נוהג סבי ז"ל... וכן שמענו נהגו זקני הדורות הקודמים לשתות כוס חמישי. (במהדורתו למשנה תורה אות לג)

ה'שולחן ערוך' לא הזכיר כלל את דין כוס חמישית והרמ"א הוסיף זאת כאפשרות:

אחר ארבע כוסות אינו רשאי לשתות יין, אלא מים. הגה: ...ומי שהוא איסטניס או תאב הרבה לשתות, יכול לשתות כוס חמישי ויאמר עליו הלל הגדול. (תפא, א)

נראה כי במקרה זה ניתן לדייק כי השולחן ערוך השמיט בכוונה את דין כוס חמישית, הואיל ובבית יוסף הוא דן באריכות בשיטות השונות בסוגיה זו והוא כותב שכך מופיע בגרסת רוב הספרים.

אבל מה הסיבה?

מלבד הטעם שהזכרנו לעיל, שכוס חמישי היא כנגד הלשון החמישית של הגאולה, מצאנו בדברי האחרונים שני טעמים נוספים לשתית כוס זו.

המהר"ל, בפירושו להגדה של פסח, מסביר שהכוס החמישית היא כנגד הפרנסה. ארבעת הלשונות הראשונים מבטאים לדבריו את הגאולה הכללית של עם ישראל, והכוס החמישית היא ישועתו הפרטית של כל אדם המתבטאת בדאגה לפרנסה. משום כך, מסביר המהר"ל, יש שנהגו שרק בעל הבית שותה כוס חמישית, שהרי הוא זקוק ביותר שאת לברכת הפרנסה.

7. ראו 'תקופת הגאונים וספרותה', הרב שמחה אסף עמוד קסט.

פירוש אחר מופיע בדברי הנצי"ב:

ואינו חובה אלא מצוה, משום דיש לשון חמישי "וַיִּדְעַתֶּם כִּי אֲנִי ה'", וזהו השגת רוח הקודש. ולנו אין אותו עד שיבא אליהו, ונקרא כוס של אליהו.

(מרומי שדה, פסחים קי, ב)

בפירושו לתורה (העמק דבר שמות ו, ו) הרחיב הנצי"ב לבאר את שיטתו בעניין הכוס החמישית. לדבריו, כל אחת מלשונות הגאולה מבטאת עלייה הדרגתית בקדושתם של ישראל, החל מטומאות מצרים ועד למעמד הר סיני. הלשון "וַיִּדְעַתֶּם כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם הַמּוֹצִיא אֶתְכֶם מִתַּחַת סְבָלוֹת מִצְרַיִם" מבטאת דרגה עליונה שאינה חובה לכולם, ועל כן גם הכוס שנתקנה כנגד לשון זו היא רשות ואינה חובה.

הלל הגדול

כאמור, הגישה המקובלת סומכת את כוס החמישית ללשון הגאולה החמישית - "וַהֲבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ". לשון זו מדגישה שאין לראות ביציאת מצרים ובהפיכת בני ישראל לעם את הגאולה השלמה. המטרה העתידית היא הכניסה לארץ ישראל, ולא ניתן לנתק בין יציאת מצרים לבינה. עיקרון זה מודגש בהסברו של הרב יששכר תמר, בעל ה"עלי תמר", על דברי הירושלמי:

ונראה טעם מחלוקתם, דחכמים סוברים דסוג הגאולה "וַלְקַחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם... וַהֲבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ" מהווה חטיבה אחידה ושלמה... אכן, רבי טרפון היה מביא כוס חמישי לשם הדגשה כי עם בלי ארץ אינה גאולה שלימה. ויש להביא כוס חמישי לשם הדגשת הכרח הארץ להם.

עם ישראל נוצר במצרים, ולכן קיום העם והקשר לקב"ה אינו תלוי בהימצאות עם ישראל בארצו. ברם, הקיום השלם של עם ישראל הוא דווקא בארץ ישראל, וקיום שלם זה מוצא את ביטויו בכוס החמישית.

כך גם יש להבין את שני פרקי ההלל שכותב הרמב"ם לומר על הכוס החמישית: מ"הודו לה' כי טוב" עד "על נהרות בבל". הפרק הראשון הוא פרק של הודאה לה' על יציאת מצרים, המסתיים בהודאה על הכניסה לארץ ישראל:

לְמוֹלֵךְ עִמּוֹ בַּמִּדְבָּר, כִּי לְעוֹלָם חֲסִדּוֹ. לְמַכֵּה מְלָכִים גְּדֹלִים, כִּי לְעוֹלָם חֲסִדּוֹ. וְנָתַן אֶרְצָם לְנַחֲלָה, כִּי לְעוֹלָם חֲסִדּוֹ. נַחֲלָה לְיִשְׂרָאֵל עֲבָדוֹ, כִּי לְעוֹלָם חֲסִדּוֹ. (תהלים קלו, טז-כב)

הפרק השני הוא פרק המתאר את געגועי הגולים לארץ ישראל ואת שאיפתם העזה לשוב אליה:

על נהרות בבל, שם ישבנו גם בכינו בְּזַכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן. על עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תְּלִינוּ פְּנֹרֹתֵינוּ. כִּי שָׁם שָׂאֲלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ דְּבָרֵי שִׁיר וְתוֹלְלֵינוּ שְׁמִיחָה, שִׁירֵנוּ לְנוּ מְשִׁיר צִיּוֹן. אֵיךְ נִשְׁרֵי אֶת שִׁיר ה' על אֲדַמַּת נְכָר?! אִם אֶשְׁכַּחךָ יְרוּשָׁלַם - תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבַּק לְשׁוֹנֵי לְחֻפֵי אִם לֹא אֶזְכְּרֶנּוּ, אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחֲתִי. (תהלים קלז, א-ו)

כיום, משזכינו לעלות לארץ ישראל, איננו אומרים את הפרק האחרון - "עַל נְהָרוֹת בְּבֶל". אולם יש בתוכנם של שני הפרקים האלו כדי להסביר את שיטת רבי טרפון, שיש לאומרם על הכוס החמישית - הכוס של "וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ".

לסיום נציין כי הרב שלמה גורן ראה חשיבות גדולה בחידוש שתיית כוס חמישית בימינו. בספרו "תורת השבת והמועד" מייחד הרב גורן מאמר לעניין זה, ומוסיף הסבר מקיף לכך שכוס זו אינה חובה. לדבריו, ארבע הלשונות הראשונות הן פעולות של הקב"ה. כפה ה' הר על ישראל כגיגית, הוציא אותם ממצרים, הצילם מעבדות, גאל אותם בזרוע נטויה ולקח אותם לו לעם. משום כך, ארבע הכוסות הראשונות הן חובה - כביכול, האדם כפוי לשתות אותן. לעומת זאת, הלשון החמישית - "וְהִבֵּאתִי", מציינת את נחלת ארץ ישראל, שנזכה לה אם נהיה ראויים לכך. כוס זו אינה חובה; אין היא כפויה עלינו מגבוה, אך כל אחד ואחד נדרש לשתות אותה מיוזמתו. וכך מסיים הרב גורן את דבריו:

אחר שנתבררה זיקתה של כוס זו לחובותינו ולזכויותינו על נחלת אבותינו, ותלותה בנכונותנו ובמסירות נפשנו לקיים לשון הגאולה החמישית הזו "וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל הָאָרֶץ", עלינו להנהיג כעת שתיית כוס חמישי כפי שיטת הגאונים, רמב"ם והרא"ש ורוב הראשונים והפוסקים. מתוך אמונה, בטחון ותקווה שכימי צאתנו מארץ מצרים יראנו ה' נפלאות, ותקוים בנו הבטחת התורה בכוס זו - "וְנִתְּתִי אֶתְּךָ לְכֶם מוֹרָשָׁה אֲנִי ה'".

